

УДК 316.334.2

І.В. Піголенко, канд. філос. наук
Національний технічний університет України «КПІ»

СОЦІОЛОГІЧНА СКЛАДОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ

У статті автор розглядає соціологічний напрям осмислення податкових відносин в сучасному суспільстві, якому приділяється значно менше уваги порівняно з економічним та юридичним аспектами. Висновки дослідження базуються на результатах соціологічного дослідження, проведеного за участю автора на базі Науково-дослідного центру з проблем оподаткування Національного університету ДПС України.

Ключові слова: податки, податкові відносини, суперечності, соціологія податків.

Податкова політика формується одночасно із становленням і розвитком держави. Економічні та юридичні аспекти найчастіше займають привілейоване становище в дослідженнях податкових феноменів. Ці чинники, які, безумовно, необхідно аналізувати, часто недостатні для розуміння того, як проблема оподаткування стоїть перед державною владою в структурному соціальному контексті. Тому саме соціологія звертається до різних засобів, що спираються на адміністративні установи і органи державної влади, історію і теорію державних фінансів, а також на методологію різних сфер вузькоспеціалізованих знань.

Уся історія оподаткування в різних країнах пов'язана із спробами вирішити цілу сукупність суперечностей між населенням і державою в цій сфері взаємодії. З одного боку, людина негативно сприймає саму необхідність ділитися з кимось частиною своїх доходів. З іншого боку, більшість людей розуміють, що без відрахувань до бюджету держави вона існувати не може. Приймаючи цю необхідність, багато хто зацікавлений в тому, щоб розміри податків були якомога менші. Але влада зацікавлена, нерідко, у зворотному, оскільки потреби держави постійно зростають. Вирішити ці протиріччя може спільний пошук влади і тих соціальних суб'єктів, які платять податки, системи оподаткування, найбільш відповідної економічній ситуації.

Актуальність вивчення ставлення різних груп населення до податків пов'язана з тим, що становлення ринкової економіки веде до демократизації всіх сторін суспільного життя. Оподаткування є тим компонентом економічної культури, яким повинна оволодіти буквально кожна людина. Ще порівняно недавно адміністративна система не припускала будь-якої участі різних соціальних груп у пошуку способів удосконалення податків, що накладаються на господарюючі суб'єкти та громадян. У сукупність духовних цінностей населення не входили уявлення, пов'язані з

можливістю активної дії щодо вдосконалення податків, які держава використовує для поповнення казни.

У поле соціологічного аналізу фіскальну систему ввів Й. Шумпетер, що визначив фіскальну соціологію як дисципліну, яка вивчає соціальні процеси, що стоять за оподаткуванням і державними фінансами, а М. Леруа, професор Реймського університету, стояв біля витоків виникнення нової науки „соціологія податків”.

Друге дихання фіскальна соціологія здобула в 1970–1980-і рр. Це пов'язано з такими іменами, як Дж. О'коннор, Ф. Блок, Д. Якобс та Дж. Кемпбелл.

Засновником наукової теорії системи збору і розподілу податків по праву вважається видатний вчений-економіст А. Сміт. Відправні положення його теорії до цього часу використовуються при розробці і вдосконаленні законів, що регулюють податки на фізичних і юридичних осіб.

Методологічною основою соціологічного вивчення ставлення населення до податків є теоретичні положення М. Вебера, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Т. Лукмана, А. Щюца та ін. Особливості формування і зміни ціннісних орієнтацій і настанов соціальних суб'єктів під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних чинників досліджувалися на основі теорії детермінації людської діяльності, що представлена в роботах А.Г. Здравомислова, Г.Г. Ділігенського, Н.В. Іванчука, А. Маслоу, А.В. Меренкова та ін.

Демократизація громадського життя, орієнтація на постійне зростання матеріального благополуччя населення зумовлює підвищення ролі суспільної думки при розробці, прийнятті й реалізації податкової політики та встановлення податків для юридичних і фізичних осіб. Вирішення цього завдання забезпечується не тільки проведенням спеціальних досліджень з цього питання у сфері економічної науки. Соціологічний аналіз теорії й практики формування й зміни ставлення населення до діючої системи оподаткування дозволяє визначити перспективні шляхи вдосконалення взаємодії між державою й населенням з даного питання. А саме між платниками податків і податківцями.

Ухилення від сплати податків – неординарний і багато в чому незвичний об'єкт соціологічного аналізу. Це пов'язано перш за все з тим, що традиційно – як у науковій, так і в практичній сфері – економічний аспект податкової системи взагалі і ухилення від сплати податків зокрема визнається основним, а соціальний аспект розглядається як вторинний. Дана ситуація обумовлена цілим рядом причин, але перш за все – очевидним зв'язком оподаткування з фінансовим механізмом держави. Як наслідок, домінуючим науковим підходом до дослідження практики оподаткування є своєрідний синтез економічних і юридичних теорій, теоретико-методологічні підстави яких лише в обмеженій мірі дозволяють вирізнити соціальну основу оподаткування.

У той же час поширеність ухилення від сплати податків в українському суспільстві показує неефективність заходів виключно фінансового і юридичного характеру і спонукає фахівців шукати нові механізми регулювання податкової

поведінки використовуючи весь арсенал соціологічних методів. Саме цим обумовлена актуальність даної проблеми.

На наш погляд, можна виділити соціологічний напрям осмислення податкових відносин у сучасному суспільстві, яке має очевидні перспективи. Мова йде про дослідження ухилення від сплати податків як соціальної дії. Підстави для такого підходу надає передовсім соціологічна концепція Т. Парсонса. Теоретичні розробки цього дослідника є одним з найбільш ефективних інструментів опису різних типів соціальної дії і взаємодії в сучасних суспільствах.

Виходячи з концепції Т. Парсонса, під ухиленням від сплати податків розуміємо соціальну дію, тобто «цілеспрямовану, нормативно регульовану і мотивовану» поведінку в конкретній ситуації [9, 76], яка специфічним чином об'єднує дії, що йдуть від суспільства, від культури і від особи. При цьому одним з основних законів взаємного функціонування суспільства, особи і культури є необхідність забезпечення участі достатньо великої кількості акторів в соціальній системі, тобто мотивації їх до адекватних видів діяльності, необхідних для її підтримки або розвитку [9, 101]. У реальності ця «участь» забезпечується через організацію статусно-рольової системи суспільства. Конкретніше, це означає, що для кожного актора – учасника соціально-економічних відносин в суспільстві – характерна інституціоналізована рольова поведінка, або поведінка, що бере до уваги певну систему ціннісно-орієнтаційних стандартів. Сплата податків у такому разі може розглядатися не просто як формальна вимога, але як спосіб реалізації зв'язків між окремим актором і соціальною системою, як умова існування і розвитку бізнесу. Ціннісно-нормативні стандарти утворюються шляхом диференціації всіх дій і відносин у соціальній системі: одні з них приймаються і підтримуються суспільством, тоді як інші відкидаються – або не дістають схвалення, або прямо забороняються.

Дослідження взаємозв'язку індивіда з податком припускає визначення підходу до раціональності платника податків з подальшим уточненням соціальних, економічних і політичних векторів, що визначають картину податку. Соціальна складова цієї картини знаходяться в динамічних, жорстко не визначених відносинах з конкретними характеристиками податкової політики держави й економічної ситуації в країні.

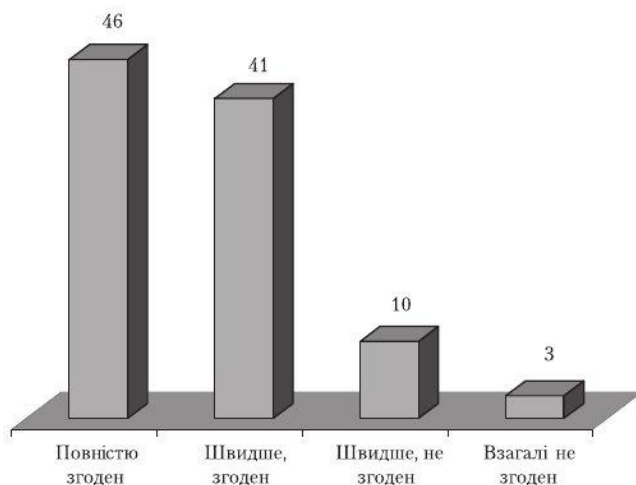
Ставлення індивіда до податку є частиною концепції раціональності Будона, яка враховує одночасно економічну вигоду в розумінні позиції економічних утилітаристів, цінність в аксіологічній традиції М. Вебера і «добрі причини» – спосіб, яким економічний суб'єкт трактує інформацію, котру він має у своєму розпорядженні.

На противагу усталеній думці про те, що платник податків негативно сприймає свій податковий обов'язок, необхідно багато що відкрити в цій складній сфері, де дані, отримані емпіричним шляхом, досить важко інтерпретувати, навіть якщо особиста вигода від незаконної несплати податку може бути легко досліджена, але це не стосується сумнівів в ефективності контролю. Інтерес щодо оптимальних

розрахунків, заснованих на об'єктивних чинниках, не завжди визначає рішення учасника, чия раціональність обмежена, але логічна по відношенню до цих цінностей, його думок або когнітивної раціональності [7, 42].

Науково-дослідний центр з проблем оподаткування Національного університету ДПС України провів соціологічне опитування методом анкетування платників податків (фізичних та юридичних осіб) у Черкаській області у 2008 р., з метою вивчення думки платників податків щодо оцінки основних аспектів діяльності органів Державної податкової служби України та їх поглядів щодо вдосконалення системи взаємодії працівників податкових органів та платників податків. Вибіркова сукупність складала 1270 осіб.

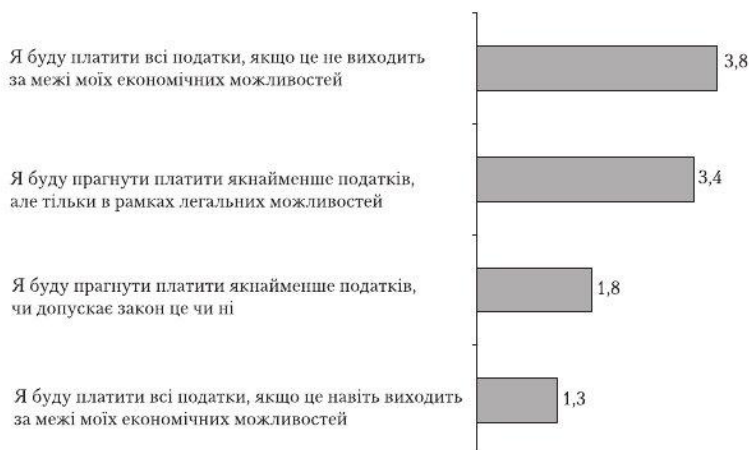
Переважна більшість опитаних (87%) вважають, що всі громадяни повинні сповна платити податки (рис. 1).

Рис. 1. «Наскільки Ви згодні з твердженням, що всі громадяни повинні сповна платити податки?»», %

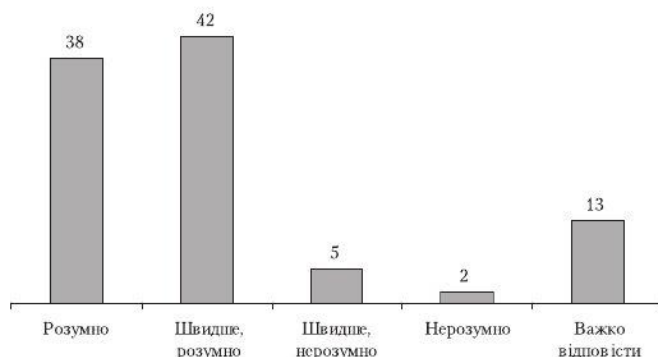
Провідним суб'єктивним чинником є уявлення людини про саму можливість сплати податку без істотного обмеження своїх матеріальних і духовних потреб. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, у 2007 р. частка населення із середньодушовими загальними доходами на місяць нижче прожиткового мінімуму складала 29% [15, 127]. Відомо, що в умовах ринкової економіки матеріальне багатство, незалежно від того, якими способами воно було досягнуте, є одним з головних чинників, що визначають місце людини в суспільстві. Тож і в системі ціннісних орієнтацій провідну роль виконують настанови на підвищення доходів будь-якими дозволеними і недозволеними методами. Це спонукає до пошуку різних способів ухилення від сплати податків.

Більшість опитаних вважає, що взагалі кожен повинен сплачувати всі податки, однак коли це стосується особисто кожного, то виявляється, що платники податків будуть намагатися платити менше в рамках легальних можливостей (рис. 2).

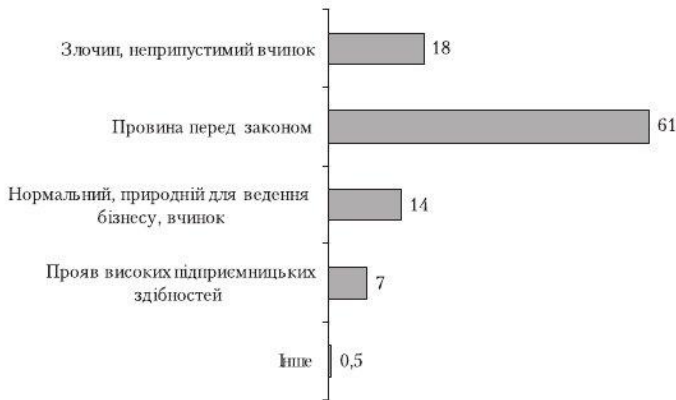
Рис. 2. Рівень згоди з наведеними твердженнями, середній бал за 5-бальною шкалою

Людині доводиться примушувати себе примиритися з тим, що треба ділитися з владою частиною створеного власною працею багатства. У багатьох людей виникає сукупність негативних почуттів, які формують негативні за змістом орієнтації і настанови, що визначають ставлення до оподаткування. Коли почуття негативні, то починається пошук способів зміни взаємодії з суспільством. Люди шукають такі варіанти дій, які приносять позитивні емоції. Цим пояснюється бажання ухилитися від сплати податку, знайти способи його зменшення. Частина індивідів переживає радість від того, що їм удалося обдурити державу. Як показали результати дослідження, респонденти виправдовують дії тих, хто не платить податки (рис. 3).

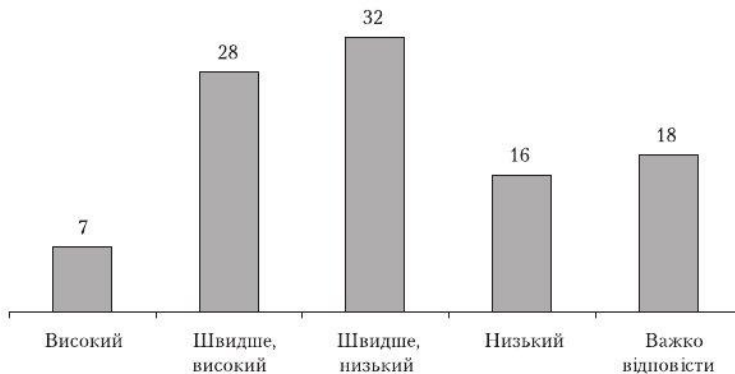
Рис. 3. «На Вашу думку, людина, яка платить усі податки, вчиняє...», %

Слід звернути увагу на те, що кожний п'ятий з опитаних є потенційним порушником податкового законодавства, а може, навіть і є ним. На їх думку, умисне ухилення від сплати податків – нормальний, природний для ведення бізнесу вчинок, а для 7% – це прояв високих підприємницьких здібностей. Тобто, вони не просто виправдовують такі дії, а й вважають їх особливими здібностями і вміннями (рис. 4).

Рис. 4. «На Вашу думку, умисне ухилення від сплати податків, це ...», %

Високий рівень податкових ставок більшою мірою турбує малий бізнес, великі підприємства ця проблема турбує значно менше. Але ж при цьому саме малий бізнес покликаний формувати сферу послуг і торгівлі. Малі підприємства існують, але вони змушені приховувати свої доходи, вести «подвійну» бухгалтерію й т.д. Ті ж підприємства, які намагаються вести повністю законну звітність, стають неконкурентоспроможними в порівнянні з підприємствами, що приховують свої доходи. Майже половина опитаних відзначили, що рівень свідомості підприємців як платників податків досить на низький (рис. 5).

Рис. 5. «Як Ви вважаєте, ступінь свідомості підприємців як платників податків в Україні...?», %

У ситуації незадоволеності оподаткуванням індивід має три шляхи: сховатися в «тінь», протестувати або залишатися в рамках закону. Приховування від держави діяльності і доходів, що оподатковуються, призводить до різного роду ухилянь від сплати податку, протест виражається в суспільних рухах проти оподаткування, а законслухняність полягає в збереженні фіскальної свідомості, нехай навіть пасивної.

Таким чином, оскільки, з одного боку, податкове шахрайство не є проблемою суто суспільною і підпорядкування податковим зобов'язанням не здається соціальною нормою, то простежується тенденція до ухилення від сплати податків. Відносини платника податків і системи оподаткування складаються під впливом багатьох чинників і, зокрема, – деяких змінних, що характеризують діяльність держави та економіки. Але відносини ці не є ні механічними, ні детерміністськими. Сенс їх розкривається, виходячи з інформації, якою володіє конкретний платник податків. Громадянин сприймає доступну йому інформацію загального характеру і на її основі складає думку про систему оподаткування. Засоби масової інформації, ідеологія, відносини з адміністрацією, цінності референтних груп впливають на його розуміння податку, яке будується на основі сприйняття податкової політики, техніки стягування податку і податкової правової бази. Отже, когнітивне представлення системи оподаткування створює різні соціологічні конфігурації податку щодо питання про податкову справедливість.

Унаслідок цього держава при здійсненні своєї податкової політики не тільки не знаходить підтримки в більшості населення, але й практично стикається з соціально схвалюваною нормою ухилення від сплати податків. Податкове законодавство порушується в широких масштабах, за мовчазної підтримки громадської думки. Значна частина платників податків, приховуючи свої доходи, не зазнає при цьому соціального тиску. Інакше кажучи, ці порушення стали повсякденною практикою майже для всіх соціальних груп, у тому числі і для тих, хто за своїми обов'язками повинен контролювати виконання норм податкового законодавства. При цьому основним чинником, що впливає на формування соціальної норми ухилення від сплати податків, є не матеріальний інтерес як такий, а ступінь залученості в неформальні способи і мережі перерозподілу суспільного продукту, де провідну роль відіграє сім'я і фірма, в якій працює людина.

Мабуть, зміни ставок податків або ж посилення контролю з боку податкових органів не призведуть до суттєвих змін у плані збільшення збору податків. Подолання негативних наслідків уявлення про розподільний механізм держави як про "чорний ящик" і негативного настрою відносно виконання податкового законодавства повинно бути пов'язано, мабуть, з розширенням інформації, збільшенням прозорості податкової системи держави. Тим паче, як показало дослідження, існує доволі високий інтерес до інформації, що пов'язана з діяльністю податкових органів, та податкового законодавства.

1. *Аронов А.* Эффективность налогового процесса и институциональные особенности российской корпоративной культуры / А. Аронов // *Налоговый вестник.* – 2000. – № 10. – С. 26–29.
  2. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // *Избр. произведения* : пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 44–207.
  3. *Звоновский В.Б.* Уклонение от уплаты налогов : отношение населения / В.Б. Звоновский, Н.В. Пышкова // *Социол. исслед.* – 2003. – № 4. – С. 51–57.
  4. *Здравомыслов А.Г.* Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
  5. *Ивашиненко Н.Н.* Служба по связям с общественностью в налоговой инспекции / Н.Н. Ивашиненко // *Социол. исслед.* – 1999. – № 12. – С. 124–127.
  6. *Корупційні ризики у сфері оподаткування (соціологічне дослідження)* : моногр. – К. : МП Леся, 2008. – 208 с.
  7. *Леруа М.* Социология налога : пер. с фр. / Марк Леруа – М. : Дело и сервис, 2006. – 96 с.
  8. *Новикова Е.Г.* Фискальная социология : опыт западных исследований налогообложения / Е.Г. Новикова // *Экон. социология : электронный журнал.* – Т. 6, № 1. – 2005. – С. 94–103.
  9. *Парсонс Т.* О структуре социального действия / Т. Парсонс. — М. : Академический проект, 2000. — 880 с.
  10. *Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // *Америк. социол. мысль.* – М. – 1996. – С. 462–478.
  11. *Пилипенко В.Є.* Людина в ринковому суспільстві : орієнтації, поведінка, культура / В.Є. Пилипенко. – К. : Фоліант, 2005. – С. 124– 131.
  12. *Радаев В.* Деформализация правил и уход от налогов в российской хозяйственной деятельности / В. Радаев // *Вопр. экономики.* – 2001. – № 6. – С. 60–79.
  13. *Ручка А.А.* Социальные ценности и нормы / А.А. Ручка. – К. : *Наук. думка*, 1976. – 206 с.
  14. *Санина А.Г.* Уклонение от уплаты налогов: опыт анализа социально-экономических практик с позиций системной теории Т. Парсонса / А.Г. Санин // *Социол. исслед.* – 2007. – № 4. – С. 121–127.
  15. *Соціальні індикатори рівня життя населення* : стат. зб. / Держ. ком. статистики України. – К., 2008. – 242 с.
  16. *Теорія і практика зв'язків з громадськістю в органах державної податкової служби* / за заг. ред. А.І. Брезвіна. – Х. : Фактор, 2007. – 160 с.
- Подано 16.09.09*

И.В. Пиголенко, канд. филос. наук

СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ УКЛОНЕНИЯ ОТ УПЛАТЫ НАЛОГОВ

В статье автор рассматривает социологическое направление осмысления налоговых отношений, которому уделяется значительно меньше внимания по сравнению с экономическим и юридическим аспектами. Выводы исследования базируются на результатах социологического исследования, проведенного при участии автора на базе Научно-исследовательского центра по проблемам налогообложения Национального университета Государственной налоговой службы Украины.

Ключевые слова: налоги, налоговые отношения, противоречия, социология налогов.

СОЦІОЛОГІЯ

I.V. Pygolenko

SOCIOLOGICAL CONSTITUENT of RESEARCH of a PROBLEM of EVASION
OF TAX PAYMENT

In this article an author examines sociological direction of tax relations comprehension in the modern society, to which is spared much less attention comparatively with economic and legal aspects that occupy the privileged position in researches of the tax phenomenon. Research conclusions are based on the results of sociological researches, conducted at the author's participation on the base of the Research center on taxation problems of the National university of STS of Ukraine.

Key words: taxes, tax relations, contradictions, Sociology of taxes.